

Szerep és személy

1

Nagyszabású trilógia születésének tanúi vagyunk: először Antall József személye köré fűzve a rendszerváltozás első éveinek történetét nyújtja át a szerző, aztán Aczélhoz kapcsolva a Kádár-korszakét, és most, mint hallom, a magyarországi sztálinizmus éveit találja elénk Gimes Miklós historiáján keresztül. Révész tehát úgy mozog az időben, mint rákok a térben, és ez termékeny módszernek bizonyul. Mert igaz ugyan, hogy a korábbi események okozzák a későbbieket, de a megértés útjain könnyebbségeket is kínál a fordított irány. A felfogott jelen birtokában a múlt eldőlt alternatívák halmazának tetszik, az illúziók illúziókként jelentkeznek, a csalásokról és öncsalásokról

pedig már lepattogzott a hitelesség máza. Tapasztalatainkban természetesen a könyvektől függetlenül végbementek már ezek a folyamatok. A Rákosi-rendszer kezdetén lobogó lelkesedést például nem okaiból, hanem folyományaiból kiindulva ítéljük meg, ösztönösen is egybevetve az érzelmek szubjektív indítékait az érzelmek tárgyainak objektív természetével. De ha a történelmet szánt szándékkal visszafelé haladva rekonstruáljuk, a közelebbi múlt egyszer csak helyet követel magának a távolabiban. Látom az először megírt mű hőseit, Antallt, nemzetvezetői szerepében, és az Aczél-művet olvasva elképzelem, hogyan merült alá, fikarcnyi lábjegyzetre sem szolgálva rá, hivatástudatos-tul-mindenestül Kádárék hérosztalan hétköznapijaiban. Látom Aczélt, amint

megbékél a Gimes nyakára szoruló kötéssel. A következő könyv olvasása közben lelki szemeim előtt feltűnhet majd Gimes: talán éppen azon a napon magyarázta nekem, hogy mennyivel nagyobb Sztálin még Leninnél is, amikor Sztálin nevében tintaceruzát nyomtak Aczél húgycsővébe. A folyományok kísérteties megvilágításba kerülnek az előzmények közegében. Későbbi korszakok szereplőinek élete virtuálisan meghosszabbodik visszafelé. Eközben nem választható le róluk a történelem iróniája és számos cselvetése, mely – ha előrehaladunk az időben – sokszor csak rejtve fejt ki hatását.

2

Nem tervezek szabályos kritikát, megelégszem annak megállapításával, hogy Révész könyve elérte célját, amelyet a szerző így definiált: „Ez a könyv annyit ér, amennyire megnehezíti az Aczél-apológia és az Aczél-démonológia helyzetét.” Egy – Vas István más összefüggésben használt, de a kor lényegét kifejező szintagmájával élve – „viszonylag nagyszerű” pártpolitikussal ismeret meg, aki kulturális ambíciói folytán értelmiségi szerepkört töltött be munkatérületén. E két szerep megoldhatatlan, természetes konfliktusait sohasem ismerhette be (mert akkor az egyikről le kellett volna mondania). Így aztán rossz korszakokban arra kényszerült, hogy „viszonylag nagyszerűből” „aránylag pocsékká” váljon. A kulturális tabuk számát és súlyát geopolitikai zónánkban egyedülálló módon csökkentve elviselhető feltételeket teremtetett az alkotók többsége számára; de ennek érdekében előbb ígéretésekkel és fenyegetésekkel biztonságos csatornába terelte az értelmiség zömének kritikai gondolkodását. Így hát egy fán teremnek művének zamatos és rohadó gyümölcsei, melyek egyaránt túlélték őt. Révész mindezt bőségesen bizonyítja, és éles elméjű, nem talakodó kommentárjaival lehetővé teszi, hogy az olvasók kialakítsák önálló ítéletüket hő-

séről, és a korról, melynek ilyen hőse lehetett.

A monográfia csak a vége felé fárad el kicsit, amikor Aczél elveszti hatalmát. Talán azért van ez, mert Aczél érdektelen hatalmi szerepköre nélkül? Csak jelentős emberekkel kialakított sorsformáló kapcsolatai kölcsönöznek neki jelentőséget? Szerintem annak ábrázolása is izgalmas, bár talán inkább művészi feladat, hogy miként temeti maga alá összeomlott szerepe a személyt. Mert igaz ugyan, hogy az élet nem focimeccs, amelyet végeredményre játszanak, és a harminc évig gyakorolt hatalom sikereit utólag semmi sem veheti vissza, de azért minden korábbi diadalt át kellett értelmeznie a belátásnak, hogy a hatalommal együtt elveszett végérvényesen az a világtörténelmi perspektíva is, mely értelmet adott az erőfeszítéseknek és a szükségszerűség sugárkorszorújával szepítette meg a pálya rüt kanyarulatait. Nem állítom, hogy Révész Sándor egyáltalán nem foglalkozik ezzel a problémakörrel. Idézi például Aczél egyik 1989-es nyilatkozatát, mely szerint „mindenkor... azokat a reformtörekvéseket támogattam, amelyek részeivé és kiindulópontjaivá váltak a mai változásoknak”. A Kádár-hívó Aczél, mint a pluralizmus „mindenkori” élharcosa: elképesztő az öncsalásnak ez a paroxizmusa. De hihető-e? Révész szerint Aczél „az életével való szembenézés belső kényszere és belső gátlása között őrlődött”. Ez igaz lehet. És igaz lehet az is, hogy a minden irányból támadott Aczél azért nem használta ki védelmére az újdonsült szólásszabadságot, mert a) ellenfelei szabadon válaszolhattak, b) mondandójában az akadályozta, amit továbbra sem akart elmondani. Mindezek a helyes észrevételek azonban nem válnak ki eléggé az esemény- és körtörténetből. Aczél végjátékáról nem kapunk összefüggő, szuggesztív képet, és arról sem, hogy miként próbált kitérni e végjáték drámai konzekvenciái elől.

Révész szerintem azzal is megnehezítette dolgát, hogy miközben túl részletesen foglalkozott az egyre súlytalanabb

pártcsatározásokkal, a ma már jórészt alig ismert funkcionáriusok szakadatlan funkcióváltozásaival, és fontosságának megfelelően tárgyalta a nép-nemzeti ellenzék színre lépését, a szükségesnél kevésbé elemezte a demokratikus ellenzék tevékenységének hatását Aczélna. Ennek az ellenzéknek az érvelése racionalista volt, és mentes a populista és nacionalista indulatoktól. Exponensei vállalták – igaz: az enyhe diktatúra körülményei közt – az illegális akciókat is. Rádásul egyedül ez a tábor próbált az akkori Magyarországon megbirkózni azzal a kihívással, amelyet a marxista világnézet és a baloldali világérzés jelentett; hiszen a kormányzat és a lakosság konszenzusához hozzátartozott, hogy az uralkodó ideológiát mindkét fél pusztán a hatalom gyakorlásához nélkülözhetetlen kelléknek tekintette. Mindez régi emlékeket ébreszthetett Aczélna. Ha Révész értesülési helytállóak, és az első szabad választáson valóban az általa korábban betiltott, állástalanított, gyakran útlevételenített szabaddemokratákra szavazott, akkor ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy az MSZP-t „az önfeladás és önmegtagadás pártjának tartotta, és viszolygott tőle”. Hiszen ez esetben önmagát, a pluralizmus „mindenkori” élharcosát is önfeladónak és önmegtagadónak kellett tartania. Ha Aczél saját félévszázados életútjának búcsút intve egy Kádár-ellenes pártra szavazott, akkor feltehető, hogy a demokratikus ellenzék fellépése már régebben is erkölcsi és politikai aggályokat ébresztett benne. Ezt a lehetőséget a könyv nem veti fel. Pedig valószínű, hogy Csurka megnyilatkozásaiból saját legrosszabb fellépéseinek igazolását olvasta ki, a Beszélő elvi cikkei azonban nem tették meg neki ezt a szívességet.

3

Közbevetőleg két személyes megjegyzés, melyet nem kockáztatnék meg, ha szabályos kritikát írnék.

Révész szerint a „prominens üldözöttek” közül egyedül én tértem ki a trón-

fosztott Aczél invitálásai elől. Csakugyan kitértem, többször is. Utoljára Almási Miklós hívott fel: Aczél azt üzeni, hogy ha hajdanában én jelentkeztem nála, akkor ő 72 órán belül mindig fogadott. „Mondd meg Aczélnak – válaszoltam –, hogy én viszont sohasem tiltottam be neki semmijét.” Aztán mégis felhívtam a körházban, de ő éppen a szomszéd körteremben tartózkodott Kádárnál, aki öt perccel korábban halt meg. Ezt én a sors újjának tekintetem. Egy ember teljesítményét sem a betegség, sem a halál nem minősíti át. Almásinak adott válaszom stílusa jelezte, hogy nem titkolnám el, milyen kevésbé vonzódom hoci-nesze szemléletéhez, amellyel hivatását gyakorolta. Amennyire rendjénvaló, hogy elmarasztaló véleményemet szamizdat-formában vagy személyesen érzékeltetem a hatalomban lévővel, annyira nem vállalható, ha egy hatalmától megfosztott, halálosan beteg öregember képébe mondom ugyanezt.

Második megjegyzésemre csak rágalalmazásban érdekelt kollégáim (a hernadopithecusok etc.) idézési szokásai miatt keríték sort. A könyv jó néhányszor foglalkozik egy velem készített interjúval. Ennek címe: „Lenyűgöző verőlegény volt”. Az a látszat keletkezhet, mintha Aczél Györgyre alkalmaztam volna ezt a jelzős szerkezetet.

Sohasem felejttem el a washingtoni parkot, ahol 1981 tavaszán, alkonyi órán Hám Tibor orvos, egykori kisgazda képviselő, a Saláta-per (1947) vádlottja elmesélte, mi történt vele, amikor egy ízben visszavonta vallomását. Kardos György nevezetű kihallgatója azt üvöltözte, hogy agyonvereti, ha ez még egyszer előfordul, és közben a nagyobb nyomaték kedvéért a falhoz csapdosta az aprócska termetű fogoly fejét.

4

Szeretném a monográfia utolsó fejezetében található sommázó értékeléssel nem polemizálva, mégis a saját szavaimmal kurtán összegezni, hogy miként ítélem meg, Aczél Györgyre vonat-

koztatva, szerep és történelem viszonyát.

Minden korszakot az minősít erkölcsileg, hogy milyen győztes és vesztes szerepeket, milyen kibúvókat, kitérőket, magánmegoldásokat tesz lehetővé. Senkinek sem róható fel 1867 után, hogy nem vállalta el Petőfi vagy akár Kossuth 1848-as szerepét. A forgatókönyvben nem volt hely efféle szerep számára. Amikor Ady azt írta, hogy „A fátyol borult, az asztal terült, / Örült az úr-rend a Deáki tettnek”, akkor ezzel a lehetőségek mezőnyét jellemezte, a maga jakobinus szemszögéből. Nem állította tehát, hogy „Rákóczi, akárki” jöhetett volna Deákék helyébe – több mint négy évtizeddel később hívta csak a szabadságharcost a „Legyen!” pátozával, kétségbeesett reménnyel.

1956. november 4-e után kivégezték, lecsukták, kikergették az országból azokat, akik azt hitték, vagy akikről azt feltételezték, hogy Rákócziak, akárkik maradhatnak a szabadságharc és forradalom leverése után. A többieket elhallgattatták, és a csendben jól hallatszottak a halk roppanások, a csigolyáké. A politika fő feladata hosszú évekig e muzsika állandósítása volt. Amikor az értelmiség ily módon – mert más mód nem is volt – belekompromittálódott a hatalomba, akkor Kádár és néhány embere felismerte, hogy a szolgálatokért már ellenszolgáltatások is adhatók. Aquid pro quo aktusai a hatalom cinkosává tették az értelmiség vezetőit és szakértőit. A fátyol ismét borult, az asztal ismét terült – és egyre élvezhetőbb lett a lakoma. Aki ragaszkodott ahhoz, hogy felhőtlen lelkiismerettel üljön az asztalnál, az a „kádárizmus erkölcsi tartalékaival” ámította magát, holott tudta, hogy a felszolgált finom fejes saláták – hadd használjam egy régi metaforát – a halottainkkal elkeveredett földből fakadtak. Mások – több joggal – a boruló fátyol és a terülő asztal jóvoltából kibontakozott eredményekkel és engedményekkel igazolták a konszenzusnak becézett diktátum elfogadását.

Amikor szebb szerepre volt lehetőség, 1945 előtt, akkor azt Aczél György betöltötte bátran; és eljátszotta Rákosi megyei titkáráként a rútabb szerepet is. Kádár uralkodásának idején lett korunk hőse: megszemélyesítette egy valóban létező rendszer kulturális és demokratikus lehetőségeit és ezek korlátait. Gulyáskommunizmus, legvidámabb barakk, Aczél György: három korfeszítő, rokon értelmű kifejezés.

5

Révész Sándor munkájának olvasása közben az rendített meg leginkább, hogy mennyire ugyanarról az ideológiai állóháborúról volt szó a Kádár-korszak második felében, pontosabban 1968 után, mint a rendszerváltozás óta; és hogy én ezt mennyire nem vettem észre. Végezetül erről írok, röviden csak, mert ez külön tanulmányba kívánkozna.

Csehszlovákia lerohanását követően nem lehetett jóhiszeműen arra gondolni, hogy a magyar forradalmat Nagy Imre intranszigienciája miatt fojtották vérbe, vagy azért, mert a fegyverek kikerültek az utcára. A potenciális ellenzékben ekkor kezdett érlelődni a közmegegyezés felmondásának óhaja; és ezzel egy időben máris távolodni kezdett egymástól népi-nemzeti és urbánus szárnya. Aczél jól tudta ezt. „Maga mit ugrál ellenünk – kérdezte, amikor egyszer tiltakoztam nála valamilyen írásom betiltása miatt –, maga is marxista, Lukács-tanítvány! Azt hiszi, magával irgalmasabban fognak bánni, mint velem?” Zsidó származásunkat külön nem említette – de a hangsúlyban benne volt.

Abban az időben – 1970 táján, tehát az újdonsült lengyel és csehszlovák antiszemita kampány idején – hallottam egy börtönviselt íróársamtól, hogy egy másik börtönviselt íróársam, a népi-nemzeti szellemiség egyik exponense bejár a szovjet követségre. Amikor első számú kollégám kérdőre vonta, a második számú ezt felelte neki: „Prágában

eldőlt, hogy az oroszok életünk végéig a nyakunkon maradnak. Mármost az a kérdés, hogy ki uralkodik az oroszok felügyelete alatt: mi vagy a zsidók.”

„Nem nézem meg a Széchenyidet – mondta egyik szelíd és okos költőkollégám –, nem nézzük meg, hogyan mocskoljátok mindazt, ami nekünk szent.” Én meg írtam róla egy verset, *A ragozó költő* címmel, de nem tulajdonítottam jelentőséget a dolognak.

Csoóri Sándort rettenetesen leszidták a barátai, amiért részt vett a Bence–Kis–Kenedi trió által szervezett első aláírási akcióban, és ily módon megnehezítette Pozsgay számára, hogy lapot verekedjen ki nekik. Következő találkozásuk alkalmával Nagy László félrevonta Csoórit: „Fiú – mondta –, megmentetted a becsületünket. Tudd meg, hogy amíg Nagy Lászlónak van pénze, addig neked is lesz.” (Szilenciumtól lehetett ugyanis tartani.) Amikor ezt Csoóri elmesélte, teljes fél percre nem értettem, hogy kik-

nek a becsületét mentette meg egymagában – hiszen én úgy fogtam fel a cseh-szlovák Chartának címzett szolidaritási nyilatkozatot, mint 34 ember közös becsületmentő akcióját. Nagy László nyilván másra utalt. De mire? Rosszszándékossággal hessentettem el a pimaszul kézenfekvő választ. Amíg lehetett, az egységes magyar ellenzék tagjának óhajtottam érezni magam.

Ez csak néhány emlék a sok hasonló közül, melyeket igyekeztem elfojtani, és főként nem értékelni és nem általánosítani; ezek az élmények elevenedtek meg Révész Sándor munkájának olvasása közben. Az Antall-monográfia életanyaga visszaszivárgott az időben, és viszolygást pumpált emlékeim közé. Az Aczél-könyv tükrében öncsalónak kell látnom magamat. Bele kell végre törődnöm abba, hogy Kádár és Aczél uralma nem törte meg a kontinuitást a Horthy- és Antall-korszak máig hatékony mentalitása között.